

UOT 372.881.116.11Az

Sevil Mirhəsən qızı İsayeva
Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi

**TƏLİM METODLARI PEDAQOJİ PROSESDƏ DİLİMİZİN FONETİK,
LEKSİK İMKANLARINDAN İSTİFADƏNİN ƏSAS AMİLİ KİMİ**

Севиль Мургасан гызы Исаева
преподаватель Мингечаурского Государственного Университета

**МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК ГЛАВНЫЙ ФАКТОР ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ФОНЕТИЧЕСКИХ И ЛЕКСИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЯЗЫКА
В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ**

Sevil Mirhasan Isayeva
teacher at Mingechaur State University

**TEACHING METHODS AS A MAIN FACTOR OF THE USE OF PHONETIC AND LEXIC
POSSIBILITIES OF A LANGUAGE IN THE PEDAGOGICAL PROCESS**

Xülasə. Təlim prosesində istifadə edilən metodlar müəllim tərəfindən həyata keçirilir. Təlimin səmərəli olması təlim metodunun düzgün seçilməsindən, tətbiq edilməsindən, eləcə də öyrənlərin bilik, bacarıq və vərdislərindən asılıdır. Müvafiq metodların tətbiqi ilə öyrənilən nəzəri metodlar öyrənlər tərəfindən dərk edilməsi üzrə onların müxtəlif idraki və təcrübi fəaliyyətini özündə birləşdirən iş sistemidir. Məqalədə təlim metodları pedaqoji prosesdə dilimizin fonetik, leksik-semantik imkanlarından istifadənin əsas amili kimi təhlil olunur.

Açar sözlər: *pedaqoji proses, pedaqoji texnologiya, öyrənmə, müvafiq metodların tətbiqi, dilin fonetik, leksik imkanlarından istifadə, nitqin zənginləşdirilməsi*

Резюме. Методы, используемые в учебном процессе, реализует преподаватель. Эффективность обучения зависит от правильного выбора и применения метода обучения, а также от знаний, умений и навыков обучающихся. Теоретические методы, изучаемые посредством применения соответствующих методов, представляют собой систему работы, которая сочетает в себе различные познавательные и практические действия, которые должны быть поняты учащимися.

В статье анализируются методы обучения как ключевой фактор использования фонетических, лексических и семантических возможностей нашего языка в педагогическом процессе.

Ключевые слова: *педагогический процес, педагогическая технология, обучение, применение соответствующих методов, использование фонетических, лексических возможностей языка, обогащение речи*

Summary: The methods used in the training process are implemented by the teacher. The effectiveness of training depends on the correct choice and application of the training method, as well as the knowledge, skills and habits of the learners. Theoretical methods learned through the application of appropriate methods are a system of work that combines their various cognitive and practical activities to be understood by learners.

The article analyzes teaching methods as a key factor in the use of phonetic, lexical and semantic capabilities of our language in the pedagogical process.

Key words: *pedagogical process, pedagogical technology, learning, application of appropriate methods, use of phonetic and lexical possibilities of language, speech enrichment*

Təlim prosesində istifadə edilən metodlar müəllim tərəfindən həyata keçirilir. Müvafiq metodların tətbiqi ilə öyrənilən nəzəri metodlar öyrənlər tərəfindən dərk edilməsi üzrə onların

müxtəlif idraki və təcrübi fəaliyyətini özündə birləşdirən iş sistemidir. Başqa sözlə desək, təlim metodları müəllim və şagirdin (tələbənin) təlim vəzifələrinin həllinə yönəlmiş birgə fəaliyyətin üsullarıdır. Metod deyəndə müəllimlə şagird (tələbə) arasında qarşılıqlı əlaqə başa düşülür. Təlimin səmərəli olması təlim metodunun düzgün seçilməsindən, tətbiq edilməsindən, eləcə də öyrənənlərin bilik, bacarıq və vərdişlərindən asılıdır.

Təlim metodlarını iki qrupa ayırmaq olar:

1. Tədris metodları (müəllimin fəaliyyəti). Buraya öyrənənlərin axtarıcı fəaliyyətinin idarə olunması və informasiya metodları daxildir.

2. Öyrənmə metodları (öyrənənlərin fəaliyyəti). Buraya tədris materialının dərk edilməsi metodları, öyrənmənin reproduktiv və produktiv metodları daxildir.

Son illərdə pedaqoji ictimaiyyətin diqqəti daha çox yeni pedaqoji texnologiyalara, yeni təlim metodlarına yönəlib. Hər bir tədbirdə yeni təlim texnologiyaları, integrativ təlim metodları diqqəti cəlb edir. Tədris metodlarına müəllimin söhbəti, nəqli, izahı və mühazirəsi, məşq xarakterli müstəqil işlərin idarə olunması, öyrənənlərin tədris ədəbiyyatı üzərində rəhbərlik və s. aid edilir [5]. Müəllimlər dərslərdə məzmun standartlarından çıxış edərək təlimin məqsədini, ona əsasən dərslərin forma və üsullarını, təlim tapşırıqlarını, qiymətləndirmə meyarlarını və vasitələrini müəyyənləşdirməli, tərtib etdikləri cari planı reallaşdırmağa nail olmalıdır. Dərslər bütün şagirdlərin təlimə fəal şəkildə cəlb edilməsi, onların idraki, ictimai və fiziki inkişafının təmin olunması və lazımı səviyyədə stimullaşdırılması baxımından təlimin təşkilinə verilən tələblərə cavab verməlidir.

Azərbaycanın ilk peşəkar ədəbiyyatşünas tənqidçisi, Azərbaycan dilinin saflığı və inkişafı uğrunda mübariz Firudin bəy Köçərli yazmışdır: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir. Həyatımızın mayəsi, mənziləsidir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəninə sevdini kimi, ana dilini də sevir” [6].

Belə ki, Azərbaycan dili təliminin əsas didaktik vəzifəsi şagird və tələbələrin şifahi və yazılı nitq vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Buna görə də ilk növbədə, fonetika, leksikologiya, söz

yaradıcılığı, morfologiya, sintaksisdən proqrama daxil edilən və öyrədilən dil qaydalarının nitq inkişafı üçün praktik əhəmiyyəti nəzərə alınmalı, mətn üzrə işlərdə əsas məqsəddən uzaqlaşmaqla mövzunun tədrisinə ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə edilməlidir. Müəllim unutmamalıdır ki, hər hansı konkret mövzunu mənimsətmək ümumi işdir və bu ümumi iş nəzdində əsas məqsəd öyrənənlərin lüğət ehtiyatını, ədəbi tələffüz, orfoqrafik yazı, cümlə qurmaq və s. vərdişlərindən birini və ya bir neçəsini inkişaf etdirməkdir. Dil üzrə qazanılan nitq vərdişlərinin möhkəmləndirilməsi isə şagirdlərin düşünmə tərzinin spesifikasi ilə sıx bağlıdır. Bu işin yüksək səviyyədə qurulması, vərdişə sahiblənmə xüsusiyyətlərinin dayanıqlığı birbaşa xarakterdən, onu formalaşdıracaq psixoloji dəstəkdən asılıdır.

Son illərdə pedaqoji ictimaiyyətin diqqəti daha çox yeni pedaqoji texnologiyalara, yeni təlim metodlarına yönəlib. Hər bir tədbirdə yeni təlim texnologiyaları, integrativ təlim metodları diqqəti cəlb edir. Metodiki ədəbiyyatda təlimin interaktiv metoduna yeni texnologiyaların bir növü kimi yanaşılır. Lakin tədqiqatlarda bunların arasında müəyyən fərqlərin də olduğu qeyd edilir. Bu zaman belə bir cəhət əsas götürülür ki, metod, ilk növbədə, təlimin üsul və vasitələri sistemidir və onun reallaşdırılması fəal yaradıcılıq tələb edir. Texnologiya isə xüsusi vərdişlərə, müəyyən standartlara əməl olunmasına əsaslanır. S. Hüseynoğlunun tədqiqatında pedaqoji texnologiya üçün mühüm olan cəhətlər müəyyənləşdirilmişdir:

Pedaqoji texnologiya təlim prosesinin dəqiq, sistemli planlaşdırılmasını, yəni layihələşdirilməsini tələb edir. Belə ki, pedaqoji texnologiya məqsədə çatmaq üçün vasitə, metod, müxtəlif növ fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqədə tətbiqini əsas tutur; müəyyən zaman çərçivəsində həyata keçirilən pedaqoji prosesin nəticəsinin qiymətləndirilməsini diqqət mərkəzində saxlayır. Pedaqoji texnologiyaların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi təlim prosesinin uğurlu olmasının mühüm şərtidir.

Dərsdə yeni təlim texnologiyalarının mühüm və müxtəlif növlərindən istifadə olunur: 1. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə. 2. Dərslərin fəal formalarından istifadə. 3. Şagirdlərin yaradıcılıq, tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafını təmin edən üsullara, vasitələrə yer verilməsi. 4. Müəllim-şagird münasibətlərində əməkdaşlıq

texnologiyalarının tətbiqi. 5. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə.

Hər bir dərş üçün təlim texnologiyası seçilərkən diqqətli olmaq, metodik ədəbiyyata yarıdıcılıqla yanaşmaq lazım gəlir [1]. Bu problemi dərindən araşdırmış Yəhya Kərimov, Əjdər Ağayev, Soltan Hüseynoğlu, Zülfüyyə Veysova haqlı olaraq mövcud şəraitdə reallıqdan çıxış etməyin, ənənəvi təlimin zamanın sınağından çıxmış cəhətlərini, əldə edilmiş müsbət təcrübəni qoruyub saxlamaqla, fəal/interaktiv təlimin imkanlarından bəhrələnməyin daha məqsədəuyğun olduğunu vurğulayırlar. Fəal/interaktiv təlim zamanı şagirdlərdə idrak fəallığının yaradılması, problem həll ediləndə qoruyub saxlanması bir sıra amillərdən asılıdır. Şagirdlərdə aqlı keyfiyyətlərinin inkişafı, təkmilləşməsi, təşəkkülü formalaşması üzrə iş aparmadan onlarda fəal həyat mövqeyinin tərbiyə edilməsi mümkün deyil.

İntonasiya baxımından düzgün qurulmuş nitq diqqəti daim səfərbər edir, nəzərdə tutulmuş məqsədin, ideyanın dinləyiciyə asan çatmasına şərait yaradır. Bütün hərəkətlər kimi nitq insan təfəkkürünün məhsulu kimi doğulur, müəyyən istiqamətə yönəlir və nəhayət, sona yetir. İntonasiya tələffüzün dörd elementini, yəni fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir. Vurğu, fasilə, temp, melodiya nitqin xarici komponentləri kimi, eyni zamanda, nitqin səslənməsini yaradır. Belə ki, bu ünsürlər danışq və oxuda ifadəliliyin yaranmasına, nitqin anlaşılıqlı olmasına xidmət edir.

Yazılı ədəbi dilimizin ilk nümunələri bədii əsərlərlə həyata vəsiqə almışdır. Yazılı nitq bilavasitə, əlifbamızın meydana gəlməsindən sonrakı dövrə aiddir, yazı mədəniyyəti ilə bağlıdır. Məlumdur ki, yazılı ədəbi dil, əsasən, orfoqrafik normalar əsasında səlisləşir, rəvanlaşır. Şifahi ədəbi dil isə orfoepik normalarla tənzimlənir.

Nizamiyə görə, dünyada ən çətin işləri “hikmət adamları”, söz ustaları, natiqlər yerinə yetirə bilirlər.

*Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə.*

Nizami Gəncəvi qədər dəyərlı, dahi bir insan – Heydər Əliyev bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. Danışarkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. O, nitqində söz və

ifadələrin təkrarına mümkün qədər yol verməzdi. Düzgün seçilən, yerində işlədilən ifadəlilik vasitələri – leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, nidalar, müraciətlər, ritorik suallar və s. onun nitqini təsirli edir, estetik cəhətdən gözəlləşdirirdi. “Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir” deyən Heydər Əliyevə bu dil əziz idi, müqəddəs idi. O bu dilə mükəmməl yiyələnmişdi. Bu dildə, demək olar ki, hamıdan yaxşı danışır. Əlbəttə, dahi Heydər Əliyevin nitqi bizim üçün örnək olmalıdır. Belə gözəl nitqə sahib olmaq üçün dilimizin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından bəhrələnməyi bacarmalıyıq.

Ədəbi tələffüzdə özünü göstərən bir sıra fonetik dəyişmələr: bəzi alınma sözlərdə saitlərin uzun tələffüzü (məmur, elan, əla və s.), ədəbi dil baxımından məqbul sayılan səsdəyişmələri (vətəndən-vətənnən, şənbə-şəmbə, başlayır-başlıyır və s.), səstərtimi (ailə-ayılə, şair-şayir, şerşeyir və s.), tələffüzdə ağırlıq yaradan fonemin ixtisar olunması (səsdüşümü) (dost köməyi – dos köməyi, güzəşt etmək – güzəş etmək və s.), dilimizə məxsus sözlərdə iki saitın, iki və üç samitin söz daxilində yanaşı işləmə bilməməsi, çoxhecalı sözlərin sonunda cingiltili samitlərin karlaşaraq tələffüz olunması (uşaq bağçası-uşax baxçası, kənd həkimi-kənt həkimi, tufəng səsitufənk səsi və s.), kar samitlərin cingiltiləşərək deyilməsi (həttə-hətdə, dəftər-dəfdər, bitki-bitgi, təşəkkür-təşəkkür və s.), həmcins üzvlü nəqli cümlələrdə şəkilçilərin və hissəciklərin ixtisarı, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə axırncı xəbərin ixtisarı (məs.; gül gülü çağırır, bülbül bülbülü), ahəng qanunu, vurğu və s. fonetik faktorlar nitqdə ahəngdarlığı yaradır. İntonasiya, fasilə, vurğu, temp, tembr və s. də nitqdə ahəngdarlığı, ritm və bölgüləri yaradan vasitələrdir. Bunlar nitqin təsirini artırır, onu daha ifadəli, emosional edir. Belə nitq musiqi kimi səslənir.

Azərbaycan dilinin leksik imkanlarını nəzərə alaraq danışan şəxs fikir və hisslərini daha dəqiq ifadə etmək üçün sinonim cərgəyə məxsus lazımi sözü yerli-yerində elə işlədir ki, bu, nitqdə dəqiqliyi yaradır, eyni zamanda ahəngdarlıq təmin edir. Bu baxımdan Ulu öndər Heydər Əliyevin nitqi təsirli və zəngin olmuşdur. Onun dilində *həyəcan-narahatlıq, arzu-istək, kömək-qayğı-mənəvi dayaq, bilikli-savadlı, hörmət-eh-*

tiram-minnətdarlıq, fikir-duyğu-istək və s. kimi ifadələrə, sinonimlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür ki, bu da onun dilinin leksik cəhətdən zəngin olduğunu göstərir.

Frazeoloji birləşmələr də leksikanın üslubi imkanlarına daxildir. Nitqin emosionallığını, obrazlılıq və ifadəliliyini yaradan ən təsirli vasitələrdən biri frazeoloji birləşmələrdir. *Məsələn, ağzına dil atmaq, canını boğazına yığmaq, kirpiyi ilə od götürmək, Çin səddi qoymaq, qayğı göstərmək, milləti satmaq, aranı qarışdırmaq, danışmaları pozmaq, quşu gözündən vurmaq, quşu quş ilə tutmaq, toydan sonra nağara, qabağına kötük itələmək* və s.

Elm və texnikanın sürətli inkişafı cəmiyyətdə informasiya bolluğu yaradır, həm də onları məzmun əhəmiyyətlik baxımından çevik şəkildə dəyişkən edir. Tanınmış tədqiqatçı Afət Yaqub qızı Süleymanova “Ədəbiyyat dərslərində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə” adlı 153 səhifəlik monoqrafiyasını 2011-ci ildə nəşr etdirmişdir. Qeyd edəcəyimiz fikirlər məhz həmin ədəbiyyata istinad edilmişdir.

Tənqidi düşünən, problemləri həll etməyə qadir, tədqiqatçılıq bacarıqlarına malik şifahi və yazılı nitq bacarıqları nümayiş etdirən şəxsiyyət yetişdirməkdə bir fənn olaraq həm ədəbiyyatın, həm də ana dilinin üzərinə düşən vəzifələr böyükdür.

Dilin tədrisi prosesində, canlı danışmaq ünsiyyətində Azərbaycan dilinin leksik imkanlarından istifadə zamanı xalq zəkasının, müdrikiyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi olan atalar sözü, zərbi-məsəl və aforizmlərdən geniş istifadə olunur. *Məsələn, uma-uma döndüm muma; asta vur, usta vur; kor-kor, gör-gör; qız yükü, duz yükü; bala dadı bal dadı; pulu pul, minnəti minnət* və s. Bu qəbildən olan atalar sözü və məsəllər nitqə səslənmə baxımından xüsusi effekt verir, söylənilən fikri konkretləşdirir, onu daha mənalı edir.

Fənlərin tədrisi zamanı İKT vasitəsi ilə inaktiv vərdişlərin inkişafını təşkil etmək imkanları çox genişdir. Bu prosesin səmərəliliyi əsasən iki mühüm cəhətlə şərtlənir:

1. İKT məlumatların toplanmasında ən yararlı vasitədir.

2. İKT problemin həllinin təşkili üçün çoxsaylı proqramlar mənbəyidir.

Ədəbiyyat:

1. Kərimov, Y.Ş. Təlim metodları. Dərs vəsaiti. -Bakı, 2009, -280 s.

Şagird verilən problemi həll edərkən həm onu araşdırır, həm də müxtəlif kompüter proqramlarının ayrı-ayrı xidmətlərinin ümumi bir məqsədlə birləşdirilməsi üzərində düşünür.

Keyfiyyətli təhsil prosesinin əsas tərkib hissələrindən biri dərslərin təşkilidir; onun mərhələləri, təlimin mərhələləri, təlimin forma, üsul və metodlarıdır; onun qurulması optimal düzgün həllinin tapılmasıdır. Müasir dərslərdə müəllim hər bir uşağı görür, onun potensialından maksimum istifadə edir. Müasir dərs bütün iştirakçıların qarşılıqlı inam və etibarını əsasında canlı ünsiyyətdir. Dərs nəinki müəllimin, həm də şagirdin yaradıcılığının nəticəsi olur. Bu mənada dil materiallarının hazırlanmasında və öyrənilməsində müəllimlərin baxışları və rolları nəzərə alınaraq, onlara imkan verilir ki, öz təcrübələrindən çıxış edərək yeni strategiyalar və üsullar təklif edə bilsinlər. Beləliklə, onlar hər hansı bir yaradılmış nəzəriyyənin sadəcə olaraq icraçıları olmaqdan çıxır və birbaşa həmin nəzəriyyələrin yaranmasının iştirakçısına çevrilirlər. Çünki tədris prosesi zamanı meydana çıxan çətinlikləri və problemləri ən yaxşı bu prosesdə birbaşa iştirak edən müəllimlər anlama bilirlər. Müəllimlərin təcrübələri onlara kontekstə uyğun, öyrənənlərin ehtiyaclarını nəzərə alaraq yeni üsullar təklif etməyə imkan verir. U. Prabhu müəllimə etimadın əhəmiyyətini qeyd edərək yazırdı: “Yaxşı təhsil sistemi...o demək deyil ki, bütün və yaxud əksər müəllimlər təklif olunan eyni üsulları tətbiq etsinlər, yaxşı sistem odur ki, orada bütün və ya əksər müəllimlər istənilən üsulu icra etmək üçün seçməkdə inamlı olurlar və hər bir müəllimin etimad hissi canlı və yaxud aktiv, həmçinin gələcək inkişaf, dəyişiklik üçün ola biləcəyi qədər açıqdır [4.]

Problemin aktuallığı. Tədris prosesində tələbələrin aktiv iştirakını təmin edir, passivliyi aradan qaldırır, nitqi zənginləşdirir, çevikliyi artırır.

Problemin yeniliyi. Qrammatikanın imkanlarından istifadə auditoriyanı daha effektiv idarə edərək tələbələrə dərsə cəlb etmək imkanı yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Qrammatikanın imkanlarından düzgün istifadə tələbə və şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərə yiyələnməsi üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir.

2. Əliyeva, F. Məmmədova, Ü. Müasir təlim texnologiyaları: Dərs vəsaiti. -Bakı, -2015, -190 s.
3. Süleymanova, A.Y. Ədəbiyyat dərslərində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə: Metodik vəsait. -Bakı, -2011, -160 s.
4. Ur P. A course in English Language Teaching Cambridge University Press, -2012, -325 p.
5. Fəal təlim üzrə nümunəvi dərslərin toplusu. Dərs vəsaiti. I cild. UNİSEF, -Bakı, -2001.
6. Köçərli, F. Ana dili. Seçilmiş əsərləri. səh. 292.
7. Babayev, A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. -Bakı: Elm və təhsil, -2011, -621s.

E-mail: sevil-hesenova57@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.dos.* **A.X. Hacıyev,**

ped.ü.fəls.dok. **İ.B. Əmirəliyeva**

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2021.